

Oog voor lange lijnen

De relevantie van geschiedenis voor het integratiedebat in West-Europa

Weinig nieuws onder de zon

In 1897 publiceerde de Engelse economisch-historicus William Cunningham het boek *Alien immigrants to England*.¹ Hij prees uitbundig de culturele en economische bijdragen die immigranten aan de Engelse samenleving hadden geleverd. Aan het eind van zijn studie wordt zijn toon aanmerkelijk minder positief. Hij gaat dan in op de recente komst van immigranten uit Oost-Europa: joodse Russen die de pogroms ontvluchtten en zich met duizenden in het Londense East End vestigden.² In tegenstelling tot de hardwerkende en oppassende Zuidelijke Nederlanders en Hugenoten zouden deze joodse immigranten een geheel afwijkende culturele achtergrond hebben, en ongeschikt zijn om in de Britse samenleving te integreren. Hij pleitte voor restrictieve maatregelen, die overigens al snel werkelijkheid werden met de totstandkoming van de eerste Engelse *Aliens Act* van 1905, met name bedoeld om de immigratie uit Oost-Europa aan banden te leggen.³

* Dit artikel is een bewerking van de lezing 'Why history matters', gehouden voor de oprichtingsvergadering van het *European Network of Excellence International Migration Integration and Social Cohesion in Europe* (IMISCOE) op zaterdag 13 maart 2004, International School for the Humanities and Social Sciences (ISHSS) van de Universiteit van Amsterdam. Met dank aan Nico Wilterdink en Wim Willems voor hun commentaar op een eerdere versie.

1 William Cunningham, *Alien immigrants to England*, *Social England Series*, London en New York: Swan Sonnenschein & Co. en The MacMillan Co., 1897.

2 David Feldman, 'L'immigration, les immigrés et État en Grande-Bretagne aux XIXe et XXe siècles', *Le Mouvement Social*, 188 (1999): 43-60.

3 Colin Holmes, *John Bull's Island. Immigration and British Society, 1871-1971*, Basingstoke: Macmillan, 1988: 70-73.

In dezelfde tijd begonnen ook steeds meer Amerikanen zich zorgen te maken over de immigranten uit Oost- en Zuid-Europa: Polen, Rusland, Italië, Griekenland en de Balkan. Anders dan de traditionele immigranten uit Noord-West-Europa, Engeland, Nederland, Duitsland en Scandinavië, zouden deze 'nieuwe' migranten sterk verschillen van de *mainstream* Amerikaan, zowel in cultureel als in 'raciaal' opzicht. Net als de Ieren werden deze Europeanen, met als bekendste vertegenwoordigers de joodse Russen en de Italianen, als een ander ras beschouwd en dat zou een succesvolle assimilatie in de weg staan. Velen zagen hen als een bedreiging voor de Amerikaanse waarden en normen, zoals democratie en individualisme, of anders gezegd de 'moderniteit'.⁴ Ook in hét immigratieland bij uitstek, de Verenigde Staten, gingen steeds meer stemmen op de immigratie af te remmen. Met de opening op 1 januari 1892 van *Ellis Island*, in de baai van New York, werd een begin gemaakt met het screenen van nieuwkomers, waarin een voorafschaduwing van de restrictieve quota-wetgeving na de Eerste Wereldoorlog valt te herkennen.

Het onderscheid tussen 'oude' en 'nieuwe' migranten, waarbij de laatsten steeds als onassimileerbaar, of op zijn minst als problematischer worden gekarakteriseerd dan hun voorgangers, zien we terugkeren in het huidige debat.⁵ Met name in de Verenigde Staten woedt hierover een interessante academische discussie tussen migratiewetenschappers van divers pluimage. Hoewel de toon verschilt – men spreekt niet meer *over the good, the bad and the ugly* – vertonen de aannames opmerkelijk veel parallellen. Aan de ene kant zijn er specialisten, vooral sociologen en politieke wetenschappers, die volhouden dat de nieuwe migranten in de Verenigde Staten, degenen die in groten getale na de nieuwe en veel soepeler immigratiewet van 1965 kwamen (met name uit Azië, Afrika en Latijns-Amerika), fundamenteel verschillen van de oude, dat wil zeggen degenen die ruwweg tussen 1880-1914 arriveerden uit Zuid- en Oost-Europa. Met name de cultuur van de nieuwe migranten zou veel sterker afwijken van de *American mainstream* dan die van hun voorgangers. Bovendien wijken ze in fenotypisch ('raciaal') opzicht veel meer af, waardoor ook hun

4 David M. Reimers, *Unwelcome Strangers. American Identity and the Turn against Immigration*, New York: Columbia University Press, 1998; en Nancy Foner, 'Immigrants past and present in New Amsterdam', in Leo Lucassen (red.), *Amsterdammer worden. Migranten, hun organisaties en inburgering, 1600-2000*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2004: 25-36.

5 Zie hierover meer in het algemeen: Jan Lucassen & Leo Lucassen, 'Introduction', in idem (red.), *Migration, Migration History, History. Old Paradigms and New Perspectives*, Bern: Peter Lang, 1997: 1-38.

kinderen en kleinkinderen als ‘anders’ beschouwd zullen blijven. Tot slot, en dat is een nieuw element vergeleken met de discussie een eeuw eerder, zou de structuur van de ontvangende samenleving sterk zijn veranderd. Daardoor is het onwaarschijnlijk dat het integratie- en assimilatieproces uit het verleden, waarbij na drie generaties de nakomelingen van de migranten zichzelf niet meer primair als anders beschouwen en ook de rest van de samenleving hen niet meer primair als anders categoriseert, zich zal herhalen.⁶ Het idee dat integratieprocessen in het heden anders verlopen wordt met name bestreden door historici, maar daarnaast ook door een aantal sociale wetenschappers, zoals de antropologe Nancy Foner en de sociologen Richard Alba en Victor Nee. Zij zien veel meer overeenkomsten en continuïteit.

Als historicus is het verleidelijk om de terugkerende discussie over oud en nieuw, waarbij de ‘nieuwe’ uit het verleden op hun beurt de ‘oude’ in het heden worden, te interpreteren als het onvermogen van sociale wetenschappers, politici en journalisten om in te zien dat wat in hun eigen tijd gebeurt veel minder uniek is dan op het eerste gezicht lijkt. Blijkbaar is het moeilijk om een onderscheid te maken tussen de uiterlijke verschijningsvorm en de structurele processen die daarachter liggen. Of anders gezegd, tussen wat we oppervlakkig waarnemen en wat er feitelijk na verloop van generaties plaatsvindt. Is het niet zo dat de geschiedenis zich eenvoudigweg herhaalt en dat ook de hedendaagse nieuwe migranten, zoals de Turken en Marokkanen in Nederland, na drie generaties zullen zijn geïntegreerd, een Europese versie van de islam aanhangen en hooguit nog folkloristische en symbolische uitingen van etniciteit vertonen? Ware dit het geval, dan zouden historici zich kunnen beperken tot het af en toe waarschuwen van hun ambitieuze, maar ontroerend naïeve collega’s uit de sociale wetenschappen en hen adviseren serieuzer kennis te nemen van vergelijkbare processen uit het verleden. Een dergelijke opstelling zou echter niet alleen van hoogmoed getuigen, maar ook van intellectuele luiheid.

6 Zie over dit debat de bijdragen aan het winternummer van de *International Migration Review* uit 1997 (jaargang 31, no. 4) en aan de *The American Journal of Ethnic History* (jaargang 21, no. 4) en verder: Nancy Foner, *From Ellis Island to JFK. New York's Two Great Waves of Immigration*, New Haven: Yale University Press, 2000; Gary Gerstle & John Mollenkopf (red.), *E Pluribus Unum? Contemporary and Historical Perspectives on Immigrant Political Incorporation*, New York: Russell Sage Foundation, 2001; en Richard D. Alba & Victor Nee, *Remaking the American Mainstream. Assimilation and Contemporary Immigration*, Cambridge Mass.: Harvard University Press, 2003.

Oude en nieuwe migranten

Wanneer we het vraagstuk van de verschillen en overeenkomsten tussen oude en nieuwe migranten door de tijd serieus nemen, dienen we om te beginnen veel specifiekere te zijn over *hoe* we vergelijken, *wat* we vergelijken en *waarom* we vergelijken. Dit valt goed te illustreren aan de hand van de recente Amerikaanse discussie. In wezen draait die om de vraag óf en in welke mate de nieuwe migranten min of meer dezelfde integratiepaden bewandelen als hun voorgangers. In het schema op de volgende pagina zijn de belangrijkste argumenten van de verschillende deelnemers aan dit debat weergegeven.

Tot welke argumenten men zich het meest aangetrokken voelt, hangt voor een belangrijk deel af van iemands disciplinaire achtergrond. Sociologen (en in hun kielzog journalisten en politici) neigen ertoe verandering te benadrukken, terwijl historici zich eerder aangetrokken voelen tot aspecten waarin de continuïteit van het integratieproces tot uiting komt. Heel scherp ligt die grens overigens niet. Zo zijn Nancy Foner (antropologe) en Richard Alba (socioloog) eerder tot het continuïteitskamp te rekenen dan tot de ‘alles is anders’ denkers. Het is dan ook zeker niet zo dat deze discussie er een is tussen blinden en doven, ook al heeft het er soms wel veel van weg, aldus de Amerikaanse historica en sociologe Ewa Morawska.⁷ Om tot een vruchtbare gedachtewisseling te komen, dient de cruciale vraag niet te zijn óf er verschillen bestaan tussen vroeger en nu, want die zijn er altijd, maar óf en in welke mate die verschillen het integratieproces op de langere termijn wezenlijk veranderen. Anders gezegd:

Zullen nakomelingen van migranten in de tweede en derde generatie nog steeds (intensieve) transnationale contacten onderhouden en zich daarom meer met het land van herkomst (van hun ouders) dan met het land van vestiging verbonden voelen?

7 Ewa Morawska, ‘The sociology and historiography of immigration’, in Virginia Yans-McLaughlin (red.), *Immigration Reconsidered. History, Sociology and Politics*, New York en Oxford: Oxford University Press, 1990: 187-240. Zie ook Ewa Morawska, ‘Immigrants, transnationalism, and ethnicization: a comparison of this Great Wave and the last’, in Gary Gerstle & John Mollenkopf (red.), *E Pluribus*

Alles is anders	Niets nieuws onder de zon
<p>1) De nieuwe migranten verschillen veel meer in cultureel, fenotypisch en sociaal opzicht. Ze zullen daarom minder gemotiveerd zijn om te integreren, en zelfs als dat zo is, zal de omringende samenleving hen langer als anders categoriseren.</p>	<p>1a) 'Anders-zijn' is een kwestie van perceptie. Ook Ieren, joden en Italianen werden vroeger als raciaal en cultureel anders beschouwd en als gevolg daarvan blootgesteld aan openlijke en structurele vormen van discriminatie.</p> <p>1b) Door de globalisering en de invloed van de Verenigde Staten zijn veel nieuwe migranten al voor hun komst veel beter op de hoogte van de Engelse taal en de Amerikaanse cultuur.</p>
<p>2) Als gevolg van de transport- en communicatierevolutie leven veel nieuwe migranten in een transnationale wereld en blijft de cultuur van het land van herkomst een belangrijke rol in hun leven spelen.</p>	<p>2) Transnationalisme is niet nieuw. Ook in de negentiende eeuw onderhielden migranten banden met hun land van herkomst, door het sturen van talloze brieven, retourmigraties, het lezen van kranten in de eigen landstaal en hun leven in geïsoleerde etnische gemeenschappen.</p>
<p>3) Met name de economische structuur van de Amerikaanse samenleving is radicaal veranderd. Waar er vroeger redelijk veel kansen waren voor opwaartse sociale mobiliteit, ligt dat nu veel moeilijker door de 'zandlopervorm' van de Amerikaanse arbeidsmarkt, met veel banen aan de onder- en bovenkant en weinig er tussenin.</p>	<p>3) Sociale mobiliteit in het verleden wordt sterk overdreven. De meeste kinderen van migranten ontstegen het milieu van hun ouders niet. Bovendien komen tegenwoordig lang niet alle migranten naar de Verenigde Staten als laaggeschoolden. In de woorden van Joel Perlmann en Roger Waldinger: 'We zijn te optimistisch over het verleden en te pessimistisch over het heden.'⁸</p>

Unum? Contemporary and Historical Perspectives on Immigrant Political Incorporation, New York: Russell Sage Foundation, 2001: 175-212.

8 Joel Perlmann & Roger Waldinger, 'Second generation decline? Children of immigrants, past and present. A reconsideration', *International Migration Review*, 31, no. 4 (1997): 893-922.

Zal opwaartse sociale mobiliteit van kinderen van migranten structureel worden gefrustreerd en leiden tot gesegmenteerde vormen van assimilatie (waarbij men zich de cultuur van de onderste lagen van de bevolking eigenmaakt)⁹ en daarmee tot minderheidsvorming?

Meer toegespitst op de Europese situatie valt te denken aan vragen als:

Zullen afwijkende culturele karakteristieken, al dan niet voortkomend uit de islam, en reacties van autochtonen daarop, leiden tot een grotere etnische cohesie onder migranten en afsluiting van de omringende samenleving? Of zal er een gematigde Europese variant van de islam ontstaan, waardoor de polarisatie vanzelf afneemt?

Zullen kinderen en kleinkinderen van migranten, zoals we in Nederland zien bij het eerste cohort van de tweede generatie Marokkanen en Turken,¹⁰ blijven trouwen met partners uit de eigen groep en zelfs uit de landen van herkomst? Of zullen nakomelingen van (moslim) migranten in de toekomst steeds meer in Nederland geboren, van welke etnische achtergrond ook, als partner kiezen?

Historische vergelijkingen in West-Europa

Veel van de 'alles is nieuw' argumenten spelen ook in het West-Europese integratiedebat een belangrijke rol, zowel impliciet als expliciet. In Nederland en omringende landen wordt de cultuur van de nieuwe migranten, zowel de voormalige gastarbeiders uit moslimlanden, ex-rijksgenoten uit India, Pakistan en Bangladesh (in Engeland), als de asielzoekers uit Azië en Afrika, als wezenlijk anders ervaren. Voorzover men al een idee heeft van de eigen immigratie-

9 Deze ontwikkeling zou zich vooral voordoen in de Verenigde Staten, waar met name immigranten met Afrikaanse wortels (zoals Dominicanen en Jamaicanen) opgaan in de groep van Afro-Americans: Min Zhou, 'Segmented assimilation: issues, controversies, and recent research on the new second generation', in *International Migration Review*, 31, no. 4 (1997): 975-1008. Door het ontbreken van een dergelijke autochtone minderheidsgroep is een dergelijke ontwikkeling in Europa in feite uitgesloten.

10 Erna Hooghiemstra, *Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland*, Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau, 2003.

geschiedenis, gaat men er gemakshalve van uit dat de toenmalige nieuwkomers – omdat het in hoofdzaak Europeanen waren – veel minder problemen hadden met integreren. Met name de islam geldt, ten onrechte of niet, in de ogen van velen als het belangrijkste obstakel, omdat die het onmogelijk zou maken om de fundamentele waarden die sedert de Verlichting in West-Europa langzaam maar zeker gemeengoed zijn geworden (scheiding van kerk en staat, emancipatie van vrouwen, mensenrechten) te omarmen. Al heeft de verspreiding en acceptatie ervan veel langer geduurd, in veel gevallen tot na de Tweede Wereldoorlog, dan velen zich nu realiseren. Daarnaast wordt er net als in de Amerikaanse discussie op gewezen dat door de toegenomen transport- en communicatiemogelijkheden het voor nieuwe migranten veel gemakkelijker is om in hun eigen wereld te blijven. Zij het dat ook hier de relatie met integratie minder evident is dan op het eerste oog lijkt, zoals onder meer blijkt uit Nederlands onderzoek naar de invloed van satelliet-televisie.¹¹ Het Amerikaanse arbeidsmarkt-argument tot slot speelt een minder prominente rol, en staat in de schaduw van bespiegelingen over de lage scholing van veel nieuwe migranten en de averechtse effecten van de verzorgingsstaat.

De aannames over de nieuwe migranten in West-Europa mogen dan veel overeenkomsten vertonen met die van de Amerikaanse ‘alles is anders school’, een vergelijkbare wetenschappelijke discussie over de verschillen en overeenkomsten tussen oude en nieuwe migranten ontbreekt vooralsnog.¹² Toch kenden ook West-Europese landen aanzienlijke immigraties in de periode 1850-1914. De vraag dringt zich dan ook op hoe zo’n vergelijking voor de Oude Wereld op te zetten en wat die ons uiteindelijk wijzer zou kunnen maken? In de meeste landen hebben historici belangrijk werk verricht om de migratiegeschiedenis voor het voetlicht te brengen en vrijwel allen hebben gewezen op de parallellen tussen het heden en het verleden.¹³ Systematische vergelijkingen van de diverse dimensies van het integratieproces in expliciet afgebakende

11 Marisca Milikowski, ‘Exploring the de-ethnicization. The case of the Turkish television in the Netherlands’, *European Journal of Communication*, 4 (2000): 443-469.

12 Leo Lucassen, ‘Old and new migrants in the twentieth century: a European perspective’, *Journal of American Ethnic History*, 21, no. 4 (2002): 85-101.

13 Zie bijvoorbeeld: Klaus J. Bade, *Migration in European History*, Oxford: Blackwell Publishing, 2003; Jan Lucassen & Rinus Penninx, *Newcomers. Immigrants and Their Descendants in the Netherlands*, Amsterdam: Spinhuis, 1997; en Leslie Page Moch, *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650*, Bloomington: Indiana University Press, 2003.

periodes zijn echter schaars.¹⁴ Wanneer we willen weten óf de integratie van migranten in het heden inderdaad langs wezenlijk andere wegen verloopt dan in het verleden, dan zijn dergelijke studies evenwel essentieel. Uitgaande van het huidige debat over integratie in diverse Europese landen ligt het voor de hand om op zoek te gaan naar periodes waarin zich soortgelijke discussies voordeden en waarin de groepen op een aantal punten overeenkomsten vertonen met de migranten die nu als problematisch worden ervaren. Voor Nederland is dat niet eenvoudig, zeker als we ons tot de laatste twee eeuwen beperken. Niet dat er geen migranten waren, integendeel, maar verreweg de meesten werden niet als een bedreiging beschouwd en als dat al zo was, zoals bij zigeuners of Duitse joden, ging het om betrekkelijk kleine aantallen en hebben de meesten zich niet langdurig gevestigd.¹⁵ Hedendaagse Turken of Marokkanen vergelijken met Duitsers van destijds levert weinig nieuwe inzichten op en bevestigt alleen wat we al min of meer weten, namelijk dat de integratie van de voormalige gastarbeiders veel langzamer verloopt. De reden daarvan is de verschillende uitgangspositie. In tegenstelling tot Turken (of Marokkanen) vormden Duitsers in de negentiende eeuw geen serieuze bedreiging in de ogen van de ontvangende samenleving, waren ze over het geheel genomen goed geschoold en was de culturele afstand klein, zodat huwelijken met Nederlanders zelfs in de eerste generatie al veelvuldig voorkwamen.¹⁶ Zinvoller is het om op zoek te gaan naar historische voorbeelden van groepen die veel meer overeenkomsten vertonen met de als problematische ervaren migranten van nu. Voor het gemak zijn alleen die voorbeelden geselecteerd die aan de volgende zes voorwaarden voldoen:

14 Een uitzondering is: Aloys Berg, *Polen und Türken im Ruhrkohlenbergbau. Ein Vergleich zweier Wanderungsvorgänge mit einer Fallstudie über 'Türken im Ruhrgebiet'*, Bochum, 1990.

15 Voor een recent overzicht van de negentiende en twintigste eeuw zie: Leo Lucassen, 'Herr Hagenbach en vele anderen. Migratie naar Holland na 1795.', in Thimo de Nijs & Eelco Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland 1795 tot 2000*, Hilversum: Verloren, 2003: 299-344.

16 Henk Delger, 'Chancen in Rotterdam. Eine Untersuchung der sozialen Mobilität zweier deutscher Migrantengruppen (1870-1879 und 1920-1929)', in Angelika Eder (red.), *'Wir sind auch da!' Über das Leben von und mit Migranten in europäischen Grossstädten*, Hamburg: Döllinger und Galitz Verlag, 2003: 47-72. Voor een diepgaande lokale studie over Duitsers, waarbij de nadruk overigens op nichevorming ligt, zie Marlou Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw*, Amsterdam: Aksant, 2002.

1. Om de politieke structuur van de ontvangende samenleving enigszins constant te houden, moeten de voorbeelden worden gezocht in de periode van de nationale eenheidsstaat, dus na achttienhonderd.
2. De migranten werden ervaren als een serieuze bedreiging voor de ontvangende samenleving.
3. Het moet gaan om groepen die, zeker aanvankelijk, een grote mate van etnische cohesie vertoonden.
4. Het moet migranten betreffen die overwegend laag of zelfs ongeschoold waren.
5. Net als in het heden moet het gaan om getalsmatig grote groepen, dat wil zeggen van minimaal 150.000 mensen (waardoor bijvoorbeeld zigeuners afvallen).
6. De migranten dienen zich permanent te hebben gevestigd, zodat het integratieproces over een lange periode (bij voorkeur drie generaties) gevolgd en gedocumenteerd kan worden. Hierdoor komen onder meer de joodse Russen in Londen, die Cunningham zo problematisch vond, niet in aanmerking. De meesten van hen migreerden namelijk binnen enige decennia door naar de Verenigde Staten.

Met deze *checklist* zijn er ten minste drie historische voorbeelden die aan de genoemde voorwaarden voldoen: 1) De Ieren in Engeland (circa 1840-1914); 2) de Poolssprekende Duitsers uit Silezië, Posen en Oost-Pruisen (nu alle deel van Polen) die vanaf 1870 naar het Ruhrgebied trokken en tot slot 3) Italianen in Frankrijk in ruwweg dezelfde periode.¹⁷

In hun tijd werden deze drie categorieën migranten als een bedreiging gezien, maar de aard daarvan verschilde. In het geval van de Ieren ging het er niet alleen om dat ze arm en nationalistisch waren, vooral hun katholieke geloof was in het geding. Dat de Polen katholiek waren, strekte hun in de ogen van de Duitsers in het Westen weliswaar niet tot voordeel, maar waar men echt voor vreesde was hun virulente nationalisme en het streven naar een eigen staat. De Italianen ten slotte zag men in eerste instantie als primitief, gewelddadig en crimineel. Bovendien zouden ze stakingsbrekers zijn en voor veel te lage lonen werken. Als gevolg van deze beeldvorming vond er in de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw een aantal zeer gewelddadige confrontaties

17 Voor de belangrijkste literatuur zie: Leo Lucassen, 'Assimilation in Western Europe seit 1850: historische und historiographische Erfahrungen', in Klaus J. Bade, Rainer Münz & Michael Bommers (red.), *Migrationsreport 2003*, Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2004.

plaats, waarbij Franse arbeiders massaal op ‘Italianenjacht’ (*chasse à l’Italien*) gingen.¹⁸ In alle drie de gevallen verliep hun integratieproces (afgemeten aan hun positie op de arbeidsmarkt, de ruimtelijke spreiding, gemengde huwelijken, onderwijs en groepsvorming) ronduit langzaam. Dit geldt met name voor de Ieren en de Polen, bij wie het minstens zestig jaar duurde, dus tot het einde van de derde generatie, voordat de aanvankelijke minderheidsvorming langzaam oploste en de nakomelingen niet meer primair als anders werden ervaren.¹⁹ Tot dat moment bleven de etnische groepsbanden sterk – deels als reactie op de stigmatisering door de ontvangende samenleving –, was segregatie in eigen wijken eerder regel dan uitzondering, sloten velen zich aan bij eigen organisaties, trouwde men overwegend binnen de eigen groep, en was de opwaartse sociale mobiliteit gering.

Dit betekent niet dat we rustig kunnen afwachten tot de huidige zestig-jaarcyclus is afgerond, om dan te constateren dat de nakomelingen van de West-Indiërs, Turken, Marokkanen en Algerijnen, om een aantal belangrijke ‘nieuwe’ als bedreigend ervaren groepen in West-Europa te noemen, zijn geïntegreerd. Zo valt nu reeds in kaart te brengen hoe de tegenwoordige tweede generatie het doet vergeleken met hun lotgenoten in het verleden, en is het uit oogpunt van beleid per definitie belangrijk om maatschappelijke achterstanden in een zo vroeg mogelijk stadium te bestrijden. Bovendien zal lang niet iedereen overtuigd zijn van de door historici aangevoerde argumenten. Het is voorstelbaar dat menigeen de gevoelde bedreiging van de fundamentalistische islam van een andere orde vindt dan die in het verleden. Daarnaast valt tegen te werpen dat de structuur van de ontvangende samenleving zo sterk is veranderd dat gevolgen voor het karakter en het verloop van het integratieproces onontkoombaar zijn.

18 Michelle Perrot, *Les ouvriers en grève. France 1871-1890*, 2 vols., Lille: Université de Lille III, 1975, 170-171; Georges Liens, ‘Les “Vèpres Marseillaises” (Juin 1881) ou la crise franco-italienne au lendemain du traité du Bardo’, *Revue d’histoire moderne et contemporaine* 14, no. Janvier-Mars (1967): 1-30; en Teodosio Vertone, ‘Antécédents et causes des événements d’Aigues-Mortes’, in J.B. Duroselle & E. Serra (red.), *L’émigration italienne en France de 1870 à 1914*, Milano: Franco Agnelli, 1978: 107-138.

19 Voor een uitgebreidere analyse van hun integratieproces zie mijn begin volgend jaar te verschijnen boek *The Immigrant Threat* (The University of Illinois Press, 2005).

Een andere bedreiging?

Om na te gaan of de bedreiging die velen in West-Europa voelen bij de islam sterker en diepgaander is dan in het verleden, is een vergelijking met de Ieren en de Polen leerzaam. De honderdduizenden Ierse migranten die zich vooral in de periode 1840-1860 in de Midlands (Liverpool, Manchester, Birmingham) en Londen vestigden en daar in grotendeels homogeen Ierse wijken terechtkwamen, werden om diverse redenen als minderwaardig gezien.²⁰ De Engelsen beschouwden de inwoners van het door hen gekoloniseerde Ierland als achterlijk, gewelddadig, behorend tot een inferieur ras, drankzuchtig en nationalistisch. Wat veel Engelsen echter het sterkst verontrustte, was hun katholicisme. In het overwegend Anglicaanse Engeland was het alarmerend dat er door de immigratie van honderdduizenden laaggeschoolde immigranten een kolonie van diepgelovige katholieken op Engelse bodem werd gevestigd. Met name gedurende de eerste decennia van hun vestiging kwam er een agressieve anti-katholieke campagne op gang die tot grote spanningen leidde tussen Engelsen en Ieren en die ten grondslag lag aan een groot aantal gewelddadige anti-Ierse rellen. Een centrale rol speelden volksmenners die zich richtten op de plaatsen waar veel Ieren waren gevestigd. De bekendste was William Murphy, die Engeland wilde bevrijden van 'the yoke of the Roman Catholic priesthood and its abettors'. Zijn tactiek bestond eruit om zijn lezingen over het gevaar van het Ierse katholicisme lang van tevoren aan te kondigen, een grote ruimte af te huren en vervolgens 'hope for trouble'. Zoals wel meer fanatieke anti-katholieke agitators was Murphy zelf als katholiek in Ierland geboren en later tot het protestantisme bekeerd. Hij sloot zich op zijn achttiende in Londen aan bij de protestantse *Irish Society*, die zich ten doel stelde het katholicisme te vuur en te zwaard te bestrijden. Al gauw werd zijn oratorische talent ontdekt door de protestantse *Electoral Union*, die hem er op uitstuurde als anti-katholieke propagandist. Murphy kreeg landelijke bekendheid door zijn ongemeen felle toon en de beroering die zijn lezingen wekten, zowel bij de gevestigden als bij de nieuwkomers. Met name zijn in 1867 gehouden speeches in Wolverhampton, waar 12.000 Ieren woonden, en in Birmingham veroorzaakten groot-

20 Zie over de Ieren: John Belchem & Klaus Tenfelde (red.) *Polish and Irish Migration in Comparative Perspective*, Essen: Klartext, 2003; en Donald M. MacRaild (red.), *The Great Famine and Beyond. Irish Migrants in Britain in the Nineteenth and Twentieth centuries*, vol. 18. Dublin: Irish Academic Press, 2000.

scheepse ongeregeldheden. Vooral de Ierse wijken moesten het daarbij ontgelden.

Zijn lezingen werden massaal bezocht door verontruste Engelse autochtonen en kenden een vast stramien. Eerst probeerde hij aan te tonen dat het katholicisme in theologisch opzicht onhoudbaar was, met name waar het ging om de leer van de transsubstantie en de sacramenten. Vervolgens stond hij uitgebreid stil bij de gruwelijke wreedheden van de katholieken in het verleden, zoals de inquisitie, en op de intriges van de Jezuiten. Tot slot – en hier zat de angel – waarschuwde hij voor de inherente neiging van katholieken om de wereld te domineren onder leiding van de paus in Rome en bijgevolg hun gebrek aan nationale loyaliteit. Daar zou nog de poging van priesters bijkomen om in de plaats van de protestantse *pater familias* diens vrouw en kinderen te indoctrineren met katholieke leerstellingen. Zulke aanvallen op het katholieke geloof werden in een furieuze stijl gebracht en doorspekt met beledigend taalgebruik. De historicus Walter Arnstein zou ze later typeren als ‘the pornography of the Puritan’.²¹ Niet alleen de Engelse inwoners van de plaatsen die hij aandeed kwamen massaal naar hem luisteren, ook de Ieren zelf – zij het om andere redenen. De migranten probeerden zijn lezingen te verstoren met geschreeuw en het gooien van stenen. Na afloop had de politie vaak de grootste moeite om de onrust de baas te worden. In 1871 trad Murphy op in Whitehaven (Cumberland), waar hij door Ierse mijnwerkers werd belaagd, die hem uiteindelijk bewusteloos sloegen. Hij zou nooit meer de oude worden en overleed binnen een jaar. Anti-Ierse en anti-katholieke gevoelens verdwenen echter niet met hem in het graf. Nog decennialang zouden ze de gemoederen blijven bezighouden, zij het niet meer zo extreem als in de jaren zestig van de negentiende eeuw.

In het geval van de Polen was het niet zozeer hun katholicisme dat de Pruisische autoriteiten in het Ruhrgebied verontrustte, maar hun diepgewortelde nationalisme. Net als bij de Ieren was dit overigens nauw met het katholicisme verbonden.²² Na de Poolse delingen aan het einde van de achttiende eeuw had Polen opgehouden te bestaan en was een deel van de ingezetenen Pruisisch,

21 Walter L. Arnstein, ‘The Murphy riots: a Victorian dilemma’, in: *Victorian Studies*, XIX, no. 1 (1975): 51-71.

22 Zie over de Polen: Christoph Klessmann, *Polnische Bergarbeiter im Ruhrgebiet 1870-1945. Soziale Integration und nationale Subkultur einer Minderheit in der deutschen Industriegesellschaft*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1978; en Belchem & Tenfelde (red.), *Polish and Irish Migration*.

later Duits staatsburger geworden. Ten tijde van de unificatie van Duitsland onder rijkskanselier Bismarck in 1870 woonden zij nog vrijwel allemaal in het overwegend Poolstalige Oosten van Duitsland; de provincies Silezië, Posen, West- en Oost-Pruisen. Bismarck beschouwde het Poolse nationalisme als een bedreiging, omdat het zojuist gevormde Duitse rijk zijn oostelijk deel zou kunnen kwijtraken. Zijn beleid in het Oosten was erop gericht de Poolse taal en cultuur te onderdrukken. Deze repressieve assimilatiepolitiek werkte als olie op het nationalistische vuur en veel Poolse Duitsers vereenden hun krachten in Pools-nationale organisaties. Toen honderdduizenden Polen zich na 1879 in het Ruhrgebied vestigden, werd het Poolse nationalisme ook daar actief bestreden. Tijdens openbare bijeenkomsten en vergaderingen was de Poolse taal verboden en nationalistische uitingen in woord en geschrift werden niet toegestaan. Om dit te controleren werd in 1907 de *Polenüberwachungsstelle* bij de politie in Bochum gevestigd. Deze speciale afdeling had uitsluitend tot taak de Polen in de gaten te houden en waar mogelijk hun separatistische uitingen tegen te gaan. De repressie in Oost- en West-Duitsland ging hand in hand met een assimilatie-offensief, met het gebruik van de Duitse taal als belangrijkste instrument. Pas als de Polen hun taal en cultuur opgaven zou assimilatie en incorporatie in de Duitse samenleving mogelijk zijn, aldus de Duitse autoriteiten.

We zien hier een sterke parallel met het huidige anti-islamklimaat, ook al omdat de meeste Poolse migranten precies tegengesteld reageerden. In plaats van de 'superieure' Duitse cultuur te omhelzen, zetten zij de hakken ferm in het zand en trokken zij zich terug in hun eigen gemeenschap. Dit werd vergemakkelijkt door een groot aantal uiteenlopende Poolse verenigingen (van vakbonden tot sportverenigingen) en kerken, die vrijwel het gehele sociale spectrum omvatten. Veel Polen, met inbegrip van hun kinderen, lazen Poolse kranten, spraken Pools, waren lid van Poolse sportverenigingen, gingen naar een Poolssprekende katholieke kerk en deden waar mogelijk hun boodschappen in Poolse winkels. Talloze organisaties beijverden zich intussen om vooral het pan-Poolse nationalisme te bevorderen en regionale identiteiten daaraan ondergeschikt te maken. Volgens de Poolstalige krant de *Wiarus Polski* ('de Poolse kameraad') uit 1891 had God de Polen een eigen taal gegeven en dienden allen die deze prachtige taal spraken zich als Pool te beschouwen, niet als Posener of Sileziër. Het koppige verzet tegen assimilatie en verduitsing raakte pas na de Eerste Wereldoorlog ondermijnd. Als gevolg van de politiek-geografische herschikking van Europa werd de Poolse staat in ere hersteld en moest Duitsland grote delen van het Oosten, zoals Posen en Silezië, afstaan. Daardoor verviel de drijfveer van de vooral in het Oosten van het voormalige

Duitse rijk gewortelde nationalistische beweging, die decennia lang voor afscheiding had geijverd. Veel Polen in het Ruhrgebied werden weliswaar bevangen door een patriottische euforie, zoals onder meer tot uiting kwam in een record aantal Poolse verenigingen, maar die ebde relatief snel weg en in de loop van de jaren twintig lijken de meeste nakomelingen van de Poolse migranten zich te hebben verzoend met de definitieve vestiging in de Duitse republiek. Anders dan hun ouders waren zij in het westen van Duitsland opgegroeid en hadden zij Duitse scholen bezocht, waardoor het integratieproces zich met name onder hen manifesteerde.

Uit de hier gepresenteerde voorbeelden blijkt dat de perceptie van migranten als fundamenteel anders en de daarmee samenhangende sterke ethno-nationale gevoelens onder deze groepen, op zichzelf niets nieuws zijn in de West-Europese geschiedenis. Bovendien nam de stigmatisering en etnisering na verloop van tijd in kracht af, om ten slotte helemaal te verdwijnen. Wat dat aangaat lijken de huidige ontwikkelingen een herhaling van zetten en zou de toekomst, ook als het om islamitische migranten gaat, met enig vertrouwen tegemoet mogen worden gezien.

De veranderde structuur van West-Europese samenlevingen

Toch zijn er niet alleen parallellen tussen vroeger en nu waar het gaat om het integratieproces. Dit wordt vooral duidelijk wanneer we het derde argument uit de Amerikaanse discussie onder de loep nemen; namelijk dat het karakter van de ontvangende samenleving sinds de negentien de eeuw sterk is veranderd. Alleen betreft het in het geval van West-Europa niet in de eerste plaats de kansen op de arbeidsmarkt, maar vooral de sterk toegenomen rol van de staat, die onder meer belangrijke repercussies heeft gehad voor het migratieproces. Dit heeft geleid tot een nieuw 'statelijk' migratieregime, wat zich op de volgende vier terreinen manifesteerde:

1. De arbeidsmarkt, met name het ontstaan van de verzorgingsstaat.
2. Migratiecontrole op nationaal niveau.
3. De relatie tot de koloniën.
4. De 'productie' van vluchtelingen.

Wat de eerste twee terreinen betreft, zien we dat sedert de Eerste Wereldoorlog de macht en interesse van de staat in het controleren van internationale migratie is toegenomen. Deze bemoeienis is nauw verbonden met de grotere rol van de staat op sociaal en economisch terrein. Zodra zij verantwoordelijk werd voor zaken als werkloosheidsuitkeringen, ziektekosten en pensioenen

nam het belang toe om een onderscheid te maken tussen eigen staatsburgers en vreemdelingen. Het verstrekken van werkloosheidsuitkeringen aan staatsburgers, terwijl er vreemdelingen op de arbeidsmarkt actief waren, begon de overheid na 1918 langzaam maar zeker als ongewenst te beschouwen.²³ Na de Tweede Wereldoorlog, toen de verzorgingsstaat zich verder ontvouwde, kwam daar de angst bij dat vreemdelingen als 'free riders' van de op nationale solidariteit gebaseerde verzorgingsstaat zouden profiteren en daarmee de grondslag van het stelsel ondermijnen.

Vóór de totstandkoming van die verzorgingsstaat werd migratie primair gestuurd door de *push* en de *pull* van de arbeidsmarkt.²⁴ Mensen besloten pas te migreren als ze dachten elders werk te kunnen vinden en keerden weer terug zodra de werkgelegenheid afnam in de sectoren waar zij actief waren. Slechts een minderheid van de migranten vestigde zich definitief. Dit mechanisme veranderde met de totstandkoming van de welvaartstaat na de Tweede Wereldoorlog, zonder meteen zichtbaar te worden. Gastarbeiders uit Zuid-Europa, Noord-Afrika en Turkije kwamen niet voor een uitkering naar West-Europa, maar voor het werk en de harde guldens en Marken. Met dit geld wilden zij op termijn terugkeren. Met die verwachting leefden de gastarbeiders zelf, maar ook de ontvangende samenleving. Toen in de eerste helft van de jaren zeventig de economie in een mondiale recessie terechtkwam, brak echter een nieuwe fase aan. Waar in vroeger tijden de meeste migranten naar huis zouden zijn teruggekeerd, bleven nu de meesten. Daar kwam bij dat zij hun gezinnen lieten overkomen, waardoor hun aantal verveelvoudigde. De verklaring voor deze historisch gezien nieuwe trend is welbekend. Om te beginnen de onvoorziene en onbedoelde effecten van de 'kleurenblinde' verzorgingsstaat. Iedereen die ongeacht nationaliteit legale arbeid verrichtte en premies betaalde, had rechten opgebouwd. Bovendien kregen gastarbeiders door het steeds weer verlengen van de duur van de aanwezigheid, vaak onder druk van de werkgevers, automatisch sterkere verblijfsrechten. Door deze 'embedded rights' werd het voor de migranten weinig aantrekkelijk om te vertrekken (beter een uitkering hier dan droog brood thuis) en voor de ontvangende staat moeilijker om hen uit te

23 Corrie van Eijl, 'Welkom in Nederland? Vreemdelingenbeleid 1914-1940', *Spiegel Historiael*, 37, no. 7-8 (2002): 318-324; Leo Lucassen, 'Sekse en nationaliteit als ordenend principe. De uitsluiting van vrouwen en vreemdelingen op de Nederlandse arbeidsmarkt (1900-1995)', in Corrie van Eijl, Lex Heerma van Voss & Piet de Rooy (red.), *Sociaal Nederland. Contouren van de twintigste eeuw*, Amsterdam: Aksant, 2001: 87-107.

24 Moch. *Moving Europeans*.

zetten en volgmigratie tegen te gaan. De effecten van deze liberale paradox, zoals de Amerikaanse politicoloog James Hollifield het typeerde,²⁵ werden nog versterkt door de – opnieuw – onbedoelde gevolgen van het restrictieve vreemdelingenbeleid. Het besef bij veel gastarbeiders dat zij bij een eventuele terugkeer naar West-Europa de deur gesloten zouden vinden, werd een extra motief om te blijven, ondanks de teruglopende economie. Zo ontstond een fundamenteel andere situatie dan in het verleden, zoals bij de Duitse arbeidsmigranten die in de jaren twintig op de bloeiende Nederlandse economie waren afgekomen en in de jaren dertig, met de mondiale economische crisis, massaal weer terugkeerden.

Ook bij de dekolonisatie verstoorden de effecten van staatsvorming en interstatelijke conflicten de link tussen migratie en arbeidsmarkt. Aanvankelijk werd dit niet onmiddellijk duidelijk, aangezien de dekolonisatie na de Tweede Wereldoorlog samenviel met een ongekend lange periode van economische groei, door de Fransen aangeduid als 'les trente glorieuses'. Dat die groei in de jaren vijftig en zestig de welvaart tot grote hoogte zou opstuwen, kon na de Tweede Wereldoorlog niemand voorspellen. Veel West-Europese overheden, niet in de laatste plaats de Nederlandse regeringen, voorzagen een moeizame wederopbouw en waren nog nauwelijks bekomen van de massawerkloosheid in de jaren dertig. Overbevolking – Nederland telde toen zo'n tien miljoen inwoners – werd als een reëel probleem gezien en emigratie van overheidswege gestimuleerd.²⁶ Toen de positie van veel Indische Nederlanders na de onafhankelijkheid van Indonesië in 1949 precair werd, probeerde de toenmalige regering Drees – achter de schermen – de migratie naar Nederland aanvankelijk dan ook zoveel mogelijk tegen te houden. Pas toen dit geen reële optie bleek en men niet nog meer internationaal gezichtsverlies wilde lijden, legde de overheid zich neer bij de immigratie van circa 300.000 'repatrianten', van wie de meesten nog nooit in Nederland waren geweest.²⁷ Met de even massale toestroom van Surinamers vlak voor en onmiddellijk na de door de regering Den Uyl geforceerde onafhankelijkheid in 1975, werden de effecten van het nieuwe statelijke

25 James F. Hollifield, *Immigrants, Markets, and States. The Political Economy of Postwar Europe*, Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1992.

26 Marijke van Faassen, 'Min of meer misbaar. Naoorlogse emigratie vanuit Nederland: achtergronden en organisatie, particuliere motieven en overheidsprikkelers, 1946-1967', in Saskia Poldervaart et al. (eds.), *Van hot naar her. Nederlandse migratie vroeger, nu en morgen*, (Amsterdam 2001) 50-67.

27 Zie voor de achtergronden de studie van Wim Willems, *De uittocht uit Indië, 1945-1995*, Amsterdam: Bert Bakker, 2001.

migratieregime nog duidelijker. Dat de werkloosheid na 1973 in snel tempo opliep en de economie in een recessie terechtkwam, zette geen rem op de immigratie. Waar in het verleden de situatie op de arbeidsmarkt van doorslaggevend belang was voor de beslissing om te migreren, ging nu ook de toegang tot de (Nederlandse) verzorgingstaat, alsmede het onderwijs, een belangrijke rol spelen.²⁸

Over de gevolgen van het statelijke migratieregime voor de komst van vluchtelingen naar Europa kunnen we kort zijn. Hoewel nog steeds de meeste vluchtelingen in de eigen regio (met name Afrika) worden opgevangen, heeft de – vaak desastreuze – bemoeienis van allerlei staten (zoals de Sovjet-Unie, Cuba, de Verenigde Staten en Frankrijk) met conflicten in Afrika en Azië enorme aantallen vluchtelingen gegeneerd van wie honderdduizenden de weg naar West-Europa hebben gevonden.²⁹

Het nieuwe ‘statelijke’ migratieregime heeft belangrijke gevolgen gehad voor het integratieproces van nieuwe migranten, met name van de laag- of ongeschoolden. Dit valt te illustreren door oude en nieuwe migranten in het Duitse Ruhrgebied te vergelijken: Polen (1870-1940) en Turken (1960- heden).³⁰ Hoewel beide categorieën immigranten als een bedreiging werden gezien en weinig scholing hadden genoten, waren de kansen die de Duitse samenleving hun bood zeker niet gelijk. Terwijl de Polen in een expanderende industriële sector terechtkwamen, met name de kolenmijnen, bleek diezelfde sector kort na de komst van de Turken een kleine eeuw later rijp voor herstructurering. De Polen en hun kinderen mogen dan niet veel opwaartse sociale mobiliteit hebben gekend, ze hadden in ieder geval vaste banen. Veel eerste generatie Turken daarentegen werden geconfronteerd met massaontslagen en structurele werkloosheid. Gegeven de sterke relatie tussen de sociale positie van de ouders en de schoolprestaties van hun kinderen heeft had deze ontwikkeling een

28 Mies van Niekerk, *Premigration Legacies and Immigrant Social Mobility. The Afro-Surinamese and Indo-Surinamese in the Netherlands*, Lanham: Lexington Books, 2002.

29 A. Zolberg, A. Suhrke & S. Aguayo, *Escape from Violence: Conflict and the Refugee Crisis in the Developing World*, Oxford: Oxford University Press, 1989.

30 Leo Lucassen, ‘Old and New Migrants in Germany: the Integration Process of Poles and Turks Compared (1870-2000)’, paper presented at the *Workshop on the integration of immigrants from Turkey in Austria, Germany and Holland*, Istanbul: Bogaziçi University, 2004.

negatief effect uitgeoefend op de kansen van de tweede generatie Turken.³¹ Het verschil in sociale status en scholing tussen de kinderen van de Poolse mijnwerkers en hun Duitse leeftijdsgenoten in het Ruhrgebied was destijds veel kleiner dan tussen de kinderen van Turkse gastarbeiders en hun Duitse arbeiderskinderen heden ten dage.

Deze achterstand wordt bepaald niet kleiner door de tendens van veel in Nederland wonende kinderen van Turken en Marokkanen (de tweede generatie) om een huwelijkspartner uit het geboorteland van hun ouders te laten overkomen. Niet alleen zijn die vaak lager geschoold, maar zelfs als dat niet het geval is worden zij met grote aanpassingsmoeilijkheden geconfronteerd. Dat de nieuwkomers de Duitse (of Nederlandse) taal niet beheersen, heeft een negatief effect op de schoolkansen van de kinderen. Nu is het verleidelijk om hun huwelijksvoorkeuren te verklaren uit de toegenomen communicatie- en transportmogelijkheden, die ook in ruimere zin als voorwaarde worden gezien van sterke transnationale banden. Dat dergelijke bindingen tussen de gastarbeiders-generatie met familie en vrienden in het land van herkomst een rol spelen is evident, zoals onder meer blijkt uit het onderzoek van Hooghiemstra.³² Uit haar studie komt naar voren dat de voorkeur van Turkse en Marokkaanse Nederlanders in sterke mate wordt bepaald door de sociale druk van verwantschapsnetwerken zowel in Nederland als in het land van herkomst van de ouders. De belangrijkste reden daarvoor zijn evenwel niet zozeer de transnationale banden op zichzelf, als wel het feit dat een huwelijk met een in Nederland geborene voor veel jonge Turken en Marokkanen een van de weinig overgebleven mogelijkheden is om zich (legaal) in West-Europa te vestigen. Indien de voorwaarden voor arbeidsmigratie na 1974 minder restrictief waren geweest, was de huidige huwelijksmigratie waarschijnlijk navenant lager uitgevallen.³³ Deze migratiedynamiek is zonder precedent en wordt grotendeels verklaard door de onvoorziene interactie tussen de cruciale elementen van het nieuwe migratieregime: strikte immigratiecontrole en 'embedded rights'. Overigens zal deze huwelijksmigratie in de toekomst naar het zich laat aanzien afnemen, door

31 Anita Böcker & Dietrich Thränhardt, 'Is het Duitse integratiebeleid succesvoller, en zo ja, waarom? Reactie op Ruud Koopmans', *Migrantenstudies*, 19 (2003) no. 1, 33-44. Leonie Herwartz-Emden, 'Einwandererkinder im deutschen Bildungswesen', in: Kai S. Cortina et al. (red.), *Das Bildungswesen in der Bundesrepublik Deutschland. Strukturen und Entwicklungen im Überblick*, Berlin: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 2003: 661-709.

32 Hooghiemstra. *Trouwen over de grens*, 70.

33 *Ibid.*, 79.

strengere wetgeving, de slinkende invloed van de eerste generatie en door toenemende kritiek in eigen kring op het laten overkomen van echtgenoten uit landen als Marokko en Turkije.³⁴

Conclusie

Aan het eind van deze beschouwing zal ik de drie belangrijkste aspecten van diachronische vergelijkingen tussen oude en nieuwe migranten in West-Europa op een rijtje zetten. Om te beginnen maken dit soort vergelijkingen door de tijd, mits goed gestructureerd, het beter mogelijk om de constanten in migratie- en integratieprocessen te traceren die blijkbaar grotendeels onafhankelijk zijn van de specifieke gelegenheidsstructuur van een samenleving. Zo blijkt uit de hier gepresenteerde analyse van 'bedreigende en problematische groepen' dat integratie veel tijd kost en er minstens drie generaties mee zijn gemoeid. De huidige onvrede valt dan ook voor een deel te interpreteren als een vorm van 'democratisch ongeduld'.³⁵ Historische vergelijkingen stellen ons bovendien in staat om na te gaan wat er nieuw is en welke krachten eventuele verschillen veroorzaken. Na de Tweede Wereldoorlog blijkt vooral de bemoeienis van de staat met internationale migratie toegenomen. Sinds de Eerste Wereldoorlog zijn staten in toenemende mate het verschil tussen de eigen staatsburgers en vreemdelingen gaan benadrukken en bijgevolg migratie gaan reguleren en controleren. Deze ontwikkeling is het gevolg van diverse convergerende ontwikkelingen: democratisering, een grotere rol van de staat op sociaal en economisch terrein (zoals de arbeidsmarkt) en – nauw daarmee verbonden – de opkomst van de verzorgingsstaat.³⁶ Daar komt bij dat in de twintigste eeuw, met name na de Tweede Wereldoorlog, de gevolgen van het kolonialisme duidelijk werden. Landen als Engeland, Frankrijk, Portugal en Nederland zagen zich gedwongen grote groepen ex-kolonialen alsmede inwoners van de voor-

34 Gerard van Westerloo, 'Revolutie bij de zwarte kousenmoslims', *M. Het maandblad van NRC Handelsblad*, februari (2004): 11-25.

35 Hans Vermeulen & Rinus Penninx (red.), *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*, Amsterdam: Het Spinhuis, 1994.

36 Leo Lucassen, 'The Great War and the origins of migration control in Western Europe and the United States (1880-1920)', in Anita Böcker et al. (red.), *Regulation of Migration. International Experiences*, Amsterdam: Het Spinhuis, 1998: 45-72.

malige koloniën toegang tot hun grondgebied te verlenen.³⁷ Tot slot zijn er in de tweede helft van de twintigste eeuw allerlei internationale verdragen gesloten, waarin de rechten zijn verankerd van vluchtelingen en gewone migranten, over bijvoorbeeld bescherming tegen vervolging, gezinshereniging en gezinsvorming. Door dit complex aan rechten hebben staten, zoals Hollifield heeft laten zien, voor een deel de macht om migratie te sturen verloren en is er een migratiedynamiek ontstaan die minder door economische (arbeidsmarkt) factoren wordt bepaald.

De effecten van dit ‘verstatelijkte’ migratieregime lijken het integratieproces, in ieder geval op de kortere termijn, diepgaander te beïnvloeden dan de (vermeende) culturele verschillen tussen nieuwe migranten en de samenlevingen waarin zij zich vestigen. De huidige morele paniek over de aantrekkingskracht van islamitisch fundamentalisme onder migranten in West-Europa en de onverenigbaarheid van hun cultuur met die van het westen kan, zeker in het licht van soortgelijke oprispingen in het verleden, niet anders dan sterk overdreven worden genoemd. Voor het merendeel van de moslim-migrant en hun nakomelingen is een ‘clash of civilisations’ à la Samuel Huntington onwaarschijnlijk.³⁸

Dit neemt niet weg dat het mondiale karakter van de islam, en de bedreiging die velen daar van uit voelen gaan (of dat nu reëel is of niet), een nieuwe dimensie heeft geïntroduceerd. Waar de vermeende bedreiging van Polen, Italianen en Ieren in het verleden in hoofdzaak besloten lag in de specifieke relatie tussen migranten en land van vestiging, heeft het internationale conflict tussen door de islam geïnspireerde terroristen aan de ene en de westerse wereld (met name de Verenigde Staten) aan de andere kant, voor een verharding en verdieping van de negatieve beeldvorming geleid. Al moeten we niet vergeten hoezeer ook het anti-katholicisme, dat zo centraal stond in de Engels-Ierse situatie, destijds als onderdeel van een internationaal – door de paus in Rome gecoördineerd – complot werd geïnterpreteerd. Anders dan in het geval van de

37 Andrea L. Smith (red.), *Europe's invisible migrants*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2003. Voor Engeland zie: Randall Hansen, *Citizenship and Immigration in Post-War Britain. The Institutional Origins of a Multicultural Nation*, Oxford: Oxford University Press, 2000. Voor Nederland, Willems, *De uittocht uit Indië*.

38 Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York: Simon & Schuster, 1996. Voor Duitsland zie Bassam Tibi, *Islamische Zuwanderung: die gescheiterte Integration*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 2002.

katholiek-protestantse tegenstellingen in Noordwest-Europa, valt de manicheïstische Huntingtoniaanse tweedeling nu echter min of meer samen met de geografische tegenstelling tussen het Westen en andere delen van de wereld, waardoor de angst voor de islam veel gemakkelijker met immigratie naar Europa geassocieerd kan worden.

Het is daarom niet uitgesloten dat deze nieuwe anti-islam dimensie hogere en moeilijker te slechten drempels voor integratie, zowel bij de autochtonen als de nieuwkomers, zal opwerpen dan in het verleden. Met als mogelijk gevolg een langduriger proces van problematisering en stigmatisering van de islam én het zich terugtrekken binnen eigen kring van de tweede en derde generatie migranten. Toch is het eenvoudigweg nog te vroeg om hierover voorspellingen te doen, hoe verleidelijk ook. Veel zal afhangen van internationale politieke ontwikkelingen, eveneens een relatief *nieuw* aspect in het huidige tijdperk, en de mate waarin de internationale fundamentalistische islam nakomelingen van migranten met een moslim achtergrond kan mobiliseren.